

УДК 911.3

Іщук С. І., д.г.н., проф., Гладкий О. В., к.г.н., докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОМИСЛОВО-АГЛОМЕРАЦІЙНИХ УТВОРЕНЬ

Розкрито основні методичні підходи до аналізу промислово-агломераційних утворень на основі концепцій територіально-виробничих комплексів, кластерного аналізу та регіональної конкурентоспроможності. Досліджено особливості їх застосування та оптимізації для проведення суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій.

The general methodical approaches to investigation of industrial-agglomeration formations, based on concepts of territorial-industrial complex as well as cluster analysis and regional competitiveness, are disclosed. Their optimal usage with socio-geographic investigation of industrial agglomeration is explored.

Вступ. Постановка проблеми. Розвиток наукових досліджень промислових агломерацій у вітчизняній та зарубіжній географії відбувався під впливом декількох панівних методичних підходів, зумовлених як соціально-історичними так і науково-пізнавальними чинниками. Серед першої групи чинників слід відмітити особливості розвитку суспільних відносин в різних країнах світу, а також логіку і характер перебігу соціально-економічних процесів, що спрямовували наукові дослідження відповідно до практичних потреб певної суспільної формації. До другої групи чинників слід віднести загальний рівень наукового пізнання, що сформувався в конкретних умовах розвитку суспільства, особливості формування теоретико-методичного апарату та можливостей реалізації (теоретичних, інституціональних, технічних та ін.) різних методичних підходів в конкретно-наукових дослідженнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виходячи з аналізу історичних етапів розвитку вчення про промислові агломерації, їх вивчення відбувалось в рамках трьох панівних методичних підходів: 1) концепції локальних територіально-виробничих комплексів, 2) концепції промислових кластерів і 3) регіональної конкурентоспроможності. Так, дослідженням агломерованих локальних ТВК присвячені праці С. І. Іщука, М. М. Паламарчука та О. М. Паламарчука, Л. Г. Руденка, А. Т. Хрущова, А. Є. Пробста та інших, кластерний підхід до вивчення промислових агломерацій висвітлено в роботах М. Портера та М. Енрайта (Porter, M., Enright, M), М. Фуджіти та Ж.-Ф. Тісса (Fujita M., Thisse J.-F.), І. В. Пилипенка тощо, а концепція регіональної конкурентоспроможності промислових агломерацій детально розкрита в працях М. Калдора (Kaldor, M.), Н. Я. Калюжної, О. А. Подсолонко. Однак, детальних синтетичних досліджень методичних підходів до аналізу промислово-

агломераційних утворень в географічних та економічних науках ще не розроблялось.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Саме тому, об'єктом даного дослідження виступають промислові агломерації, а предметом – методичні підходи до їх вивчення та оптимізації. Метою даного дослідження є висвітлення окремих концептуальних методичних підходів до дослідження промислово-агломераційних утворень, а завданнями – аналіз методичного апарату концепцій територіально-виробничих комплексів, промислових кластерів та регіональної конкурентоспроможності та розробка наукових основ їх застосування при здійсненні суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій.

Виклад основного матеріалу. Методичні підходи до суспільно-географічного дослідження промислових агломерацій сформувались в рамках трьох панівних наукових концепцій:

Концепція локальних територіально-виробничих комплексів (ТВК). Дослідження ТВК різного рівня були детально розроблені радянською школою економічної і соціальної географії. Під ТВК розумілось таке поєднання взаємопов'язаних і взаємообумовлених компонентів виробництва певної території, за якого забезпечувалось формування певного народногосподарського ефекту [1]. Цей ефект виникав на основі: 1) формування стійких виробничих, інфраструктурних, техніко-технологічних, постачальницько-збутових та інших зв'язків між окремими підприємствами комплексу; 2) розвитку кооперування і комбінування виробництва; 3) широкої спеціалізації підприємств, за якої досягається значний економічний ефект від масштабу виробничої функції; 4) багатогалузевої диверсифікації виробничої діяльності, що була пов'язана із неоднорідністю природних, трудових, інфраструктурних ресурсів та місць прикладання праці; 5) концентрації та агломерування різних видів виробництва, що сприяли посиленню їх функціональної взаємопов'язаності; 5) комплексного використання сировини і відходів; 5) оптимізації системи природокористування.

В результаті діяльності ТВК виникала значна економія суспільної праці, економія на масштабах виробництва, на інфраструктурному, науково-конструкторському та інженерно-технічному обслуговуванні, на зв'язках і комунікаціях, на централізації і єдності цілепокладання функцій управління тощо [7]. В умовах радянської економіки, створення ТВК стало чи не єдиною моделлю розвитку і територіальної організації господарства, оскільки забезпечувало зростання економічної ефективності виробництва директивними плановими (неринковими) способами.

Практична реалізація концепції ТВК на різних рівнях та в межах різних виробничих комплексів Радянського Союзу в цілому підтвердила її економічну ефективність в умовах планового господарювання і усупільнення виробничих процесів, особливо в межах комплексів галузей металургійної, гірничодобувної

промисловості та важкого машинобудування, які створювались за часів СРСР в районах нового індустріального освоєння. Радянський Союз в період стрімкого економічного піднесення 70-80 рр., заснованого на видобутку і переробці безпрецедентної кількості сировини і паливно-енергетичних ресурсів (для реалізації яких на зовнішніх ринках склалася тоді вкрай вигідна кон'юнктура), гостро потребував створення масштабних економічно обґрунтованих виробничих комплексів, які б забезпечували стабільну поставку продукції при мінімальних затратах на її переробку, транспортування, передпродажне обслуговування.

Концепція ТВК ефективно працювала в межах комплексів локального та ареального рівня. Загальнодержавні та регіональні ТВК здебільшого існували тільки на папері, оскільки управлінські, організаційні і планові важелі для оптимізації їх розвитку мали занадто громіздкий апарат реалізації і потребували розробки ускладнених систем контролю і управлінсько-звітної функції, а також складних механізмів прогнозування, проектування і планування виробництва [3]. Складність, полікомпонентність, багатоваріантність і багатофакторність моделі ТВК фактично унеможливлювали її формалізацію, логіко-математичну інтерпретацію та ефективну практичну реалізацію на рівні крупних регіонів в умовах жорсткого планування і централізації. Натомість, окремі форми локальних компактних ТВК (промислових агломерацій, вузлів, центрів) що мали місце на теренах СРСР (особливо в районах нового індустріального освоєння, багатих на сировинні і паливно-енергетичні ресурси) можна було піддати формалізації та статистичній інтерпретації, системно-структурному аналізу та логіко-математичному моделюванню. Це робило можливим детальний аналіз процесів територіально-виробничого комплексоутворення і формування ТВК на локальному рівні, а також сприяло практичному втіленню методичних підходів комплексології.

Дослідження промислових вузлів і агломерацій в рамках концепції ТВК спиралось на цілий ряд важливих властивостей цих промислових утворень, які в умовах планової економіки були основними засобами формування додаткового економічного ефекту. Серед них слід виділити: 1) наявність тісних багатофункціональних зв'язків між окремими підприємствами вузлів і агломерацій, які сприяли комплексному використанню природних, трудових та інших ресурсів, економії на масштабах виробництва, розвитку спеціалізації і кооперування та функціональній єдності і взаємоузгодженості виробничого процесу; 2) формування енерговиробничих циклів (ЕВЦ), в межах яких забезпечується суттєва економія мінеральних і паливно-енергетичних ресурсів, розвиток допоміжних і додаткових видів промислової діяльності, які доповнюють основний виробничий процес та/або використовують його продукцію (в тому числі і побічну) для власних цілей; 3) спільність матеріально-технічної, транспортної та будівельно-інфраструктурної бази виробництва, що давала можливість суттєво економити на інфраструктурних

затратах; 4) єдність і централізованість науково-дослідної діяльності та конструкторських розробок (НДДКР), яка сприяла розвитку фундаментальних досліджень, розробці і впровадженню нових зразків техніки та технологій на багатьох підприємствах певної галузі; 5) формування спільних механізмів охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування.

В концепції ТВК, економічна ефективність вузлів та агломерацій теоретично ґрунтувалась на об'єктивних процесах комплексоутворення, а практично забезпечувалась всебічною підпорядкованістю і супідрядністю окремих виробництв єдиним директивним плановим органам управління. В ній повною мірою не враховувалась дія ринкових механізмів формування прибутку та вплив ряду соціальних факторів високоурбанізованого соціально-розвиненого диверсифікованого середовища крупних міст – ядер вузлів та агломерацій, що і наклало цілий ряд обмеженостей на процеси підвищення ефективності виробництва. Поряд із безсумнівними позитивними моментами реалізації концепції ТВК, особливо на рівні промислових вузлів та агломерацій, вона мала і певні негативні наслідки, зумовлені недосконалістю самої системи виробничих відносин при соціалізмі, відсутністю економічних стимулів до підвищення якості продукції, зростання інноваційності, соціалізації та інформатизації, а також до зменшення собівартості та ресурсозатратності виробничих процесів.

В межах ТВК локального рівня за радянських часів сформувались в цілому нераціональні виробничі та техніко-технологічні зв'язки підприємств [3]. Причиною цьому став їх директивний плановий характер, який часто суперечив вимогам рентабельності та економічної доцільності виробництва. Суттєву роль відіграла відсутність ринкових механізмів перерозподілу прибутків, незацікавленість підприємств (як головних, так і додаткових та обслуговуючих) у підвищенні якості продукції, зменшенні її собівартості на основі скорочення ресурсомісткості, затрат праці і засобів виробництва. Планове формування виробничих зв'язків підприємств призводило до обмеження кола суміжників і субпідрядників головного підприємства, оскільки зв'язки з постачання проміжної продукції для забезпечення основного технологічного процесу були зумовлені не економічною ефективністю та технологічною необхідністю їх застосування, а іншими факторами, які носили переважно планово-структурний характер.

Для ТВК локального рівня була характерною низька ефективність функціонування системи енерговиробничих циклів. Вони здебільшого мали незамкнений характер, що істотно знижувало ефективність застосування моделі в планових умовах. Також розвиток базових галузей господарства в межах ЕВЦ локальних ТВК не враховував пріоритетність формування високотехнологічних інноваційних видів промислового виробництва, які у високоурбанізованому середовищі вузлів та агломерацій отримують найбільший економічний ефект. Модель ЕВЦ, в основі якої лежали зв'язки з постачання сировини, палива і

енергії в середовищі крупних промислових агломерацій гальмувала процеси розвитку соціального середовища ядра, як провідного фактору розвитку інноваційного модульного промислового виробництва, що характеризується орієнтацією не на ресурсозатратні енергоємні галузі господарства, а на творчі, інтелектуальні, інформаційні, науково-інноваційні соціально-зумовлені ресурси.

Викладені вище недоліки моделі ТВК сформувались в результаті загострення протиріч всередині соціалістичної системи господарювання, недостатньої уваги до ринкових важелів формування ефективності виробництва та ролі соціально розвиненого висококонцентрованого урбанізованого простору вузлів та агломерацій у активізації і профілізації виробничих функцій. Вони не пов'язані безпосередньо з самою концепцією ТВК, яка може ефективно трансформуватись для роботи в ринкових умовах. Її пристосування до нових умов господарювання стає одним з актуальних питань пошуку нових методичних підходів до обґрунтування розвитку промислових вузлів та агломерацій.

Концепція промислових кластерів. Концепція промислових кластерів активно розвивалась та розповсюджувалась західними вченими на противагу радянським теоретичним викладкам моделей територіально-виробничих комплексів. В її основу покладено ідеї М. Портера (Porter, M.) про своєрідну природу формування конкурентноздатності фірми, яка відтворена в „Ромбі конкурентних переваг” (Diamond of competitive advantage) [5]. Чотири детермінанти ромбу (специфічні умови для факторів виробництва, стан споживання продукції, наявність додаткових і доповнюючих галузей та стійка стратегія, структура і суперництво), в результаті їх оптимального поєднання та взаємообумовленого розвитку, сформували найбільшу ефективність промислового виробництва в так званих промислових кластерах – групі географічно сусідніх взаємопов'язаних компаній та пов'язаних з ними організацій, які зайняті переважно в одній сфері господарювання і характеризуються спільністю діяльності та взаємодоповнюваністю одне одного [11]. Промислові кластери можуть формуватись як в агломераційних так і у вузлових територіально-виробничих утвореннях. Сам Портер наголошував на тому, що ідея кластерів перш за все пристосована до поведінки окремих фірм, а не регіонів чи територій і має цілий ряд обмежень для застосування на макроекономічному чи регіональному рівні. „Конкурують не регіони, а фірми” – стверджував Портер, отже ідея промислових кластерів в чистому її вигляді майже не використовується вченими для вивчення промислових агломерацій [2]. Однак, методичний підхід Портера, за якого фірми поєднуються в певний кластер на основі конкурентних переваг розвитку (і розміщення – О. Г.) має доволі важливе значення, оскільки наповнює ринковим змістом як радянську концепцію ТВК, так і теорії конкурентоспроможності європейських та американських учених, які будуть розглянуті нижче.

Концепція промислових кластерів була пристосована до агломераційних утворень та набула просторового географічного змісту в працях М. Енрайта (Enright, M. J.) [3;15]. Аналізуючи ряд просторових угруповань промислових підприємств (переважно в рамках ТНК) Німеччини, Італії та Японії, М. Енрайт дійшов до висновку, що конкурентні переваги розвитку фірм формуються здебільшого на локальному рівні і залежать від того середовища, яке їх оточує. Таким чином, Енрайт вперше говорить про існування „регіонального кластеру – як *географічної агломерації* (курсив наш – О. Г.) фірм, що працюють в одній чи декількох споріднених галузях виробництва” [3]. Їх конкурентні переваги формуються, виходячи з досліджень Енрайта та ряду інших учених [9;10;13], на основі: 1) спільності економіко-географічного положення, яке визначає (за Енрайтом) наближеність підприємств до дешевих видів сировини і енергії та вузлових систем комунікацій і зв’язку; 2) спільної потужної наукової школи, яка створює та поширює інновації і забезпечує підприємства кластеру кваліфікованими працівниками; 3) наявності високодиференційованого попиту на продукцію, що зумовлений розвитком виробничих технологій та наближеністю до потенційних споживачів; 4) формування жорсткої конкуренції серед фірм однієї спеціалізації; 5) розвитку споріднених виробництв та об’єктів ринкової інфраструктури, через які реалізуються маркетингові стратегії підприємства, надається ряд комерційних і банківських послуг, забезпечується лізинг, інжиніринг, консалтинг, франчайзинг, мерчандайзинг, аутсорсинг та інші види обслуговування виробничого процесу.

Отже, регіональний промисловий кластер, що формується на викладених вище засадах, характеризується: 1) наявністю певної території, в межах якої концентруються малі і середні виробництва (здебільшого, однієї чи декількох споріднених галузей господарства, що традиційно йде від концепції Портера); 2) пріоритетністю розвитку високотехнологічних фірм, пов’язаних між собою через розвиток і спільне використання певних технологій; 3) формуванням модульних виробництв, які виокремились від централізованих ТНК, доповнюючи та підтримуючи основний технологічний процес виробництвом споріднених і суміжних товарів і при цьому зберігаючи організаційну і фінансову самостійність. Головна компанія, зосереджуючись на виробництві товарів з найбільшою додатною вартістю, суттєво мінімізує свої витрати в процесі господарювання.

Реалізація конкурентних переваг в межах кластера суттєво сприяє підвищенню економічної ефективності виробництва, зростанню продуктивності праці та рентабельності, оскільки для його підприємств полегшується доступ до кваліфікованої робочої сили, послуг комерційних фінансово-кредитних та посередницьких торговельних організацій, інфраструктурних та науково-освітніх ресурсів [8]. Також, регіональні кластери стимулюють поширення інновацій і ноу-хау, оскільки фірм мають доступ до сучасної інформації та нових знань, що істотно підвищує дифузії останніх [9]. Кластери полегшують

комерціалізацію знань та виробництва, створюючи сприятливі умови для розвитку нових вузькоспеціалізованих фірм (на основі аутсорсингу) та запуску виробництва нових товарів.

Ідея регіональних кластерів має важливе значення для розвитку методичних підходів до аналізу промислових агломерацій. Зокрема, рядом учених було підтверджено, що кластери найбільш повно та ефективно розвиваються у високоурбанізованому соціально-перетвореному середовищі, яке характерне для агломераційних утворень [8;11;12]. В межах агломерацій конкурентні переваги промислових кластерів набувають нових емерджентних властивостей внаслідок високого рівня комплексності та функціональної зв'язаності різних видів людської діяльності, формування соціально високорозвиненого середовища, підвищення контактності і комунікативності підприємств, прогресивності і репрезентативності виробничих функцій.

Однак, поряд із позитивними моментами, концепція промислових кластерів має і певні недоліки в застосуванні приналежно до промислово-агломераційних утворень. По-перше, в ній не враховується багатогалузевий характер промислового агломерування, перевага віддається лише кластерам певного виду діяльності та суміжних виробництв. В межах промислових агломерацій, конкурентні переваги отримує не лише певна вузькоспеціалізована галузь, а цілий ряд різноманітних видів промислової діяльності, які тісно взаємопов'язані між собою на основі дії ринкових механізмів та спільного використання переваг агломераційного ефекту території. Цим концепція кластерів суттєво відрізняється від теорії ТВК, в межах якої обґрунтовувалось ефективне розміщення всіх видів промислової активності в єдиному локальному виробничому комплексі.

По-друге, в концепції промислових кластерів недостатньою мірою реалізуються ідеї просторового тяжіння виробництва, економії за рахунок скупченого (агломерованого) розміщення, висунуті ще А. Вебером. Агломераційна форма розміщення виробництва, в результаті активних процесів конгломерування та дифузії інформації і нововведень, характеризується розвитком висококонцентрованого всебічно інтегрованого модульного середовища, в якому процеси суспільного відтворення та ринкових трансформацій набувають особливого динамізму і розвитку. Саме інтегральні властивості середовища і формують унікальний набір конкурентних переваг розвитку промислового виробництва, який склався в умовах агломерування.

По-третє, кластерна теорія не має розвиненого апарату для аналізу факторів конкурентоспроможності підприємств в умовах агломерування, недостатня увага в ній приділяється чинникам соціальної перетвореності середовища, комунікативності, обмеженості земельних ресурсів та формуванню монополістичної земельної ренти тощо. Виокремлюючи певні фактори конкурентоспроможності (диференційований попит, ЕГП, комунікації, інформацію та інновації) прибічники кластерного підходу до аналізу

агломераційних утворень не досліджують сукупний прояв ряду чинників на економічну ефективність та конкурентоспроможність виробництва, який проявляється в специфічному агломераційному ефекті. Аналіз цього ефекту можливий лише при комплексному підході до дослідження промислово-агломераційних утворень, врахуванні різноманітних передумов і факторів підвищення конкурентоспроможності та реалізації на цій основі концептуальних засад індикативного регіонального управління територією.

Отже, за рівнем комплексності охоплення факторів виробництва і уявлень про територіальну цілісність кластеру, концепція Портера-Енрайта, на нашу думку, істотно поступається вітчизняній концепції ТВК. Застосування ряду її безсумнівно важливих позицій, що прямо пов'язані із механізмами формування конкретних переваг у висококонцентрованому агломерованому просторі може сформувати доволі позитивні результати при оновленні та ринковій переорієнтації концепції ТВК.

Концепція регіональної конкурентоспроможності. Подальший розвиток ідеї регіональних промислових кластерів, вперше представлений у працях Портера-Енрайта, сприяв формуванню вчення про регіональну конкурентоспроможність, яке на даний момент активно поширюється серед учених Західної Європи та Північної Америки. Під цим терміном здебільшого розуміється просторова форма розвитку внутрішніх і зовнішніх конкурентних процесів, що виникли на рівні окремих країн та їх регіонів і посилюються за умов глобалізації [2]. Отже, регіональна конкурентоспроможність розглядається більшістю прихильників цієї теорії на міжнаціональному та національному рівнях, майже не спускаючись до локальних виробничих утворень, якими виступають промислові вузли і агломерації. Викладений вище наднаціональний аспект регіональної конкурентоспроможності широко аналізується в працях таких вчених економістів та географів, як: Дж. Данінг (Dunning, J.), Дж. Хампфрі та Х. Шмітц (Humphrey, J., Schmitz, H.), К. Фрімен (Freeman, K), Б.-В. Лундваль та Б. Йонсен (Lundvall, B.-V., Johnson, B.), Б. Асгайм та А. Ізаксен (Asheim, B., Isaksen, A.), Е. Рейнерт (Reinert, E.) та ін. Зокрема, цими авторами розроблена значна кількість окремих концепцій формування конкурентоспроможності країни на міжнародному рівні (еклектична ОЛІ-парадигма, концепція ланцюжків доданої вартості, техніко-економічна парадигма, концепція „регіонів, що навчаються” та ін.). Власне ж дослідження локальних територіальних утворень (вузлів та агломерацій) в рамках концепції регіональної конкурентоспроможності носить поки що осередковий характер та характеризується недостатньою глибиною аналізу як теоретичних основ наукового аналізу регіональної конкуренції агломерацій так і особливостей впливу агломерованого середовища на характер конкурентних процесів.

Тим не менш, застосування ідей формування конкурентоспроможності на локальному рівні є, на нашу думку, доволі обґрунтованим як у пізнавальному, так і в прикладному аспектах. Це стає можливим, виходячи з самої природи

конкуренції, як такої системи економічних відносин, при якій кожен її суб'єкт змушений доводити своє право на долю суспільного багатства економічними результатами своєї діяльності в умовах жорсткого обмеження ресурсів розвитку і факторів виробництва, перетину інтересів і цілей, наявності значної кількості конкуруючих фірм та загострення майнових суперечок [4]. Промислові агломерації, як локальні утворення, цілком відповідають викладеним вище характеристикам конкурентного середовища, оскільки створюють для суб'єктів економічних відносин відповідні конкурентним вимогам умови. В цілому, специфічні умови агломерованих територій зводяться до відсутності соціальної та комунікативної гомогенності простору, в якому суб'єкти господарювання можуть вільно обирати місце свого розміщення. Такий порядок речей унеможливорює рівноважну конкуренцію та деградацію виробничого комплексу до відокремлених замкнених груп. Тобто він стимулює суспільний динамізм в процесі досягнення найбільших конкурентних переваг та економічної ефективності виробництва, що і складає основу просторової конкуренції [11].

Наявність висококонцентрованого глибокодиферсифікованого урбанізованого простору в межах промислових агломерацій стимулює полікомпонентність їх конкурентних переваг та багатоваріантність конкурентних стратегій підприємства, а лімітуючі обмежуючі властивості простору – призводять до зростання динамізму та загострення конкурентної боротьби за економічні переваги та фактори виробництва [14]. На думку М. Калдора (Kaldor, M.), якщо промисловість орієнтована на максимізацію прибутків, то кінцева економіка пристосовує для цього лише обмежену кількість фірм в умовах недосконалої конкуренції. Якщо в межах локальних територіальних комплексів можна знехтувати загальнодержавним і наднаціональним рівнем конкуренції, то обмежене число підприємств поєднується у специфічне просторове утворення, замкнене на найближчому оточенні, яке зумовлене тим, що споживачі намагаються купувати товар за якомога нижчою ціною при мінімальних затратах на транспортування та обслуговування. Така фірма, в межах локального утворення, конкурує лише з найближчим оточенням, яке в просторі має вузловий (hub) або агломерований (agglomeration) характер [11]. Таким чином, агломерації розвиваються на основі нерівноважної конкуренції та мають, здебільшого, олігополістичні властивості, оскільки досконала конкуренція порушується викладеними вище особливостями агломерованого простору.

Висока конкурентоспроможність підприємств в промислово-агломераційних утвореннях обумовлена розвитком цілого ряду чинників (рис. 1). Провідними з них виступають соціальні фактори високорозвиненого урбанізованого середовища агломерації, зокрема висока концентрація людських ресурсів, які характеризуються значним рівнем інтелектуального і творчого потенціалу, мають розширені споживчі потреби та можливості до продуктивної праці. Широка диверсифікація професійного складу трудових ресурсів,

зростання їх кваліфікації та активна позиція в процесах навчання і самовдосконалення зумовлюють посилення конкуренції на ринку робочої сили, що дає підприємствам можливості більш ширшого вибору працівників і підвищення на цій основі показників продуктивності праці та рентабельності.

Важливе значення для конкурентоспроможності підприємств відіграє також формування в агломераціях концентрованого, інтегрованого комунікативного середовища, в межах якого відбувається перетин і реалізація економічних інтересів господарюючих суб'єктів.

Рис. 1. Формування конкурентного середовища промислової агломерації

З одного боку, таке середовище надає підприємствам значні економічні переваги, оскільки підвищує доступність ринково-комерційних, фінансово-кредитних, інформаційних, науково-інтелектуальних, інфраструктурних та інших соціальних ресурсів. З іншого боку, воно загострює конкуренцію між підприємствами за володіння мобільними факторами виробництва, посилює боротьбу за майнові інтереси і земельні ресурси, і, як наслідок, підвищує інноваційність та якість продукції, зменшує її собівартість. В результаті, в

агломерованому високоприбутковому середовищі (за умови зведення до мінімуму інтересів монополістичних підприємств) залишаються лише ті виробництва, які відповідають високим критеріям конкурентоспроможності в ринкових умовах. Вони здатні максимально адаптуватися до особливостей агломерованого розміщення і найбільш повноцінно користуються перевагами агломераційного ефекту. Слід зауважити, що в агломераціях старопромислових районів все ж таки функціонують підприємства монополістичного характеру, які недостатньо використовують переваги конкурентного середовища. Однак, їх конкурентоспроможність формується на основі ефекту масштабу виробництва, наявної природно-ресурсної та трудоворесурсної бази, економічних і торговельних преференцій з боку держави, а конкурентні відносини формуються здебільшого в аутсорсингових фірмах, що доповнюють і обслуговують основний технологічний процес [14].

З економічним суперництвом господарюючих суб'єктів безпосередньо пов'язана жорстка конкуренція в сфері володіння економічними факторами розвитку виробництва в агломерації. Її гіперконцентроване середовище накладає істотні обмеження на використання земельних, фінансових, інформаційних ресурсів тощо. Вони проявляються у вигляді стрімкого зростання земельної ренти в центральному ядрі, подрібнення ресурсів капіталу та ускладнення інвестиційних процесів, обмеження доступу до інформації та розвитку інститутів інформаційної безпеки і комерційної таємниці. Обмеженість ресурсів та боротьба за них призводить до підвищення конкурентоздатності інноваційних, високорентабельних підприємств, їх стійкості і витривалості в ринкових умовах, а також до швидкої плінності життєвого циклу підприємств-аутсайдерів.

Важливим фактором формування конкурентного середовища в агломерації виступає інтенсифікація процесів суспільного відтворення. Вона призводить до активізації підприємницької діяльності та ринкової активності господарюючих суб'єктів, пожвавлення процесів економічного кругообігу, зростання темпів науково-технічного прогресу. В таких умовах, агломеровані виробництва отримують більш широкі можливості до використання мобільних факторів виробництва, оновлення основних засобів, розвитку інноваційних технологій, підвищення комерційних прибутків за рахунок росту споживання готової продукції і зменшення собівартості виробництва та ін. Це безпосередньо впливає на рівень конкурентоспроможності підприємств промислових агломерацій. В його середовищі залишаються лише ті фірми, які максимально пристосовані до функціонування в умовах жорсткої конкуренції та здані повноцінно використовувати всі переваги високоінтенсивного, концентрованого, соціально-розвиненого та дискретно-лімітованого середовища.

Наведені вище фактори конкурентоспроможності підприємств в умовах агломерування стимулюють формування і розвиток в агломерованому просторі

високорентабельних галузей господарства, які характеризуються істотним зростанням економічної ефективності господарювання порівняно з неагломерованими підприємствами. В межах агломерацій, на основі обмеженості земельних і сировинно-енергетичних ресурсів та значних соціальних і ринкових конкурентних переваг розвивається модульність і диференційованість виробництва та інших видів людської діяльності, формуються високотехнологічні підприємства з обмеженою чисельністю промислово-виробничого персоналу (який, щоправда, має найвищу кваліфікацію) і незначними основними засобами. На їх основі здійснюється поширення інновацій та науково-технічного прогресу, розвиток ІТ та виробництва інформації, формування інформаційно-виробничих циклів.

В межах промислових агломерацій відбувається просторова диференціація окремих видів економічної діяльності в залежності від перерозподілу конкурентних переваг центру і периферії. Так, агломероване ядро, яке характеризується найвищими обмеженнями розвитку виробництва (гострим дефіцитом і високою вартістю земельних ресурсів, наявністю працenasиченого ринку робочої сили, високою бюрократичною рентою, складністю системи перетину інтересів різних суб'єктів підприємницької діяльності, зростанням вартості інженерно-інфраструктурного і соціального облаштування) визначається пріоритетним розвитком модульних високотехнологічних виробництв, допоміжних і обслуговуючих галузей, підприємств кредитно-фінансової системи, ринкової інфраструктури, освітньої і науково-інноваційної діяльності та аутсорсингових фірм. Виробництво, яке потребує відведення значних земельних ділянок, наявності достатньої кількості трудових ресурсів середньої кваліфікації, а також швидкісних засобів зв'язку і комунікацій високої пропускної здатності під впливом конкурентного ринкового середовища розміщується в периферійному поясі агломерації і функціонує у тісному взаємозв'язку із високорозвиненим соціальним середовищем ядра та його ринковими, підприємницькими, науково-освітніми та обслуговуючими інститутами. У високорозвинених промислово-агломераційних утвореннях ядро взагалі майже позбавлено промислових функцій, які повністю виносяться до периферійних територій, де їх розвиток зумовлений високою економічною ефективністю.

Отже, промислові агломерації сприяють формуванню колективної ефективності і виробництва через налагодження системи взаємодії підприємств в їх межах як між собою, так і з іншими учасниками виробничого процесу (аутсорсинговими, допоміжними та обслуговуючими фірмами, комерційними посередниками та іншими елементами ринкової інфраструктури, наукової, освітньої, інформаційної, комунікаційної та комунальної сфери). Їх середовище надає значні переваги для розвитку конкурентноздатних підприємств, що мають високий рівень економічної ефективності виробництва. Це підтверджує ряд досліджень, проведених вітчизняними ученими у розрізі окремих областей

України та республіки Крим [6]. Так, найвищі показники конкурентоспроможності отримали ті регіони нашої держави, в межах яких розвиваються промислово-агломераційні утворення.

Детальний аналіз конкурентоспроможності промислових підприємств в межах агломерацій можливий лише за умови: 1) комплексного підходу до аналізу факторів, що впливають їх формування і розвиток; 2) розгляду агломерованого господарства як єдиної цілісної складної взаємопов'язаної системи, яка функціонує завдяки тісним соціальним і ринковим зв'язкам; 3) цілісного відображення розвитку окремих видів людської діяльності в їх сукупності, взаємному збалансованому впливі і перетині інтересів. Для досягнення цього можуть бути ефективно використані ключові моменти концепції ТВК. Її модель має знано ширші можливості для відтворення сутності процесів агломерування та формування конкурентоспроможності підприємств в ринкових умовах. Для цього необхідно здійснити цілий ряд заходів.

По-перше, необхідна переорієнтація моделі ТВК з аналізу горизонтальних виробничих, техніко-технологічних, сировинних, постачальницько-збутових функціональних зв'язків підприємств на дослідження комплексу зв'язків в рамках соціальної і ринкової інфраструктури. Саме ринково-орієнтовані, кредитно-фінансові, бізнесові, маркетингові, комерційно-обслуговуючі, науково-інноваційні, соціально-інфраструктурні види діяльності справляють вирішальний вплив на розвиток і функціонування агломерованих підприємств, на економічну ефективність виробничого процесу.

По-друге, виробничі комплекси агломерацій мають розглядатись в єдності і цілісності взаємообумовленого впливу різних галузей господарства, яку забезпечує як концентрована структурно-просторова цілісність агломерації, так і наявність глибокодиверсифікованих процесів спеціалізації і кооперування.

По-третє, На зміну ЕВЦ, які характеризували структурну взаємодію, стадійність і взаємну доповнюваність виробничих процесів за часів традиційної системи господарювання, мають прийти інформаційно-виробничі цикли, оскільки в умовах постіндустріального, інформаційно-технологічного етапу розвитку виробництва, саме ІТ та комунікації надають провідний поштовх для розвитку процесів господарського комплексування в межах агломерації.

І по-четверте, практична реалізація моделі ТВК можлива за допомогою використання сучасних синтетичних методів комп'ютерної обробки та інтерпретації інформації. Вони включають в себе збір, систематизацію та статистичну обробку вихідних даних, їх подальше моделювання та формалізацію на основі застосування логіко-математичного апарату, пошук закономірностей розвитку ТВК в часі і просторі, а також розробку ефективного багатоваріантного прогнозування. Важливе значення в цьому процесі відіграють новітні досягнення в галузі кібернетики, зокрема застосування аналізу нейромереж та емерджентних систем для дослідження процесів розвитку і життєдіяльності суспільства.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, основним методичним підходом до вивчення промислово-агломераційних утворень, на нашу думку, має бути суттєво переосмислена і доповнена модель ТВК, наповнена ринковим змістом та ідеями формування конкурентоспроможності виробництва. Її реалізація на практиці має істотні переваги порівняно з відповідними моделями промислових кластерів та регіональної конкурентоспроможності, що широко поширюються серед науковців Західної Європи та Північної Америки. Подальша розробка цього підходу сприятиме комплексному дослідженню промислово-агломераційних утворень, більш широкому осмисленню сутності агломераційного ефекту території та розробці шляхів підвищення конкурентоспроможності і ефективності функціонування промислового комплексу агломерацій.

Список використаних джерел:

1. Іщук С. І. Територіально-виробничі комплекси і економічне районування (методологія, теорія). – К., Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1996. – 244 с.
2. Калюжнова Н. Я. Конкурентоспособность российских регионов в условиях глобализации / Томский межрегиональный ин-т общественных наук. - М. : ТЕИС, 2004. - 526 с.
3. Пилипенко И. В. Конкурентоспособность стран и регионов в мировом хозяйстве: теория, опыт малых стран Западной и Северной Европы. – Смоленск: Ойкумена, 2005. – 496 с.
4. Подсолонко Е. А. Региональная экономика: конкурентоспособность и управление компетенциями. — Симф., 2007. — 642 с.
5. Портер М. Конкуренция: Учебн. пособие. – СПб., Вильямс, 2000. - 495 с.
6. Рейтинг інвестиційної конкурентоспроможності регіонів України (січень - листопад 2005 року) / Експертно-аналітичний центр "Соціум". - К., 2005. - 21 с.
7. Территориальная структура производственных комплексов / под ред. М. М. Паламарчука. – К., Наукова думка, 1981. – 311 с.
8. Belussi F. In search of a useful theory of spatial clustering // Industrial dynamic, innovation and development. Papers of DRUID summer conference, June 14-16 2004. - Elsinore, Denmark, 2004.
9. Bönte W. Innovation and employment growth in industrial clusters: evidence from aeronautical firms in Germany // International journal of the economics in business. –November 2004. - No. 3. - Vol. 11.– PP. 259-278.
10. Engelstoft S., Jensen-Butler Ch., Smith I., Winther L. Industrial clusters in Denmark: theory and empirical evidence // Regional Science. –March, 2006. - Number 1. – Vol. 85.– PP. 73-97.
11. Fujita M., Thisse J.-F. Economics of Agglomeration: cities, industrial location and regional growth. – Cambridge, Cambridge University Press, 2004. – 466 p.
12. Maoh H., Kanaroglou C. Geographic clustering of firms and urban form: a multivariate analysis // Journal of geographic systems. – 2007. – Vol. 9. – PP. 29-52.
13. Moreno R., Paci R., Usai S. Innovation clusters in the European region // European Planning Studies. – October 2006. – Vol. 4. – No. 9. – PP. 1235-1263.
14. Promoting competitiveness in practice an assessment of cluster-based approaches / Prepared by the U.S. agency for international development and the Mitchell Group Inc. – Washington, 2003. – 112 p.
15. Roberts B. H., Enright M. J. Industry clusters in Australia: recent trends and prospect // European Planning Studies. –January, 2004. - № 1. - Vol. 12. – PP. 99-121.